

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

– використання на навчальних заняттях відповідних форм, методів, засобів та завдань (виконання дослідницьких завдань з психолого-педагогічних та біологічних дисциплін, набуття умінь користуватися науковою, довідковою, методичною літературою, самостійна робота студентів та ін.);

- навчально-польові і педагогічні практики;
- підготовка курсових, дипломних та магістерських робіт;
- виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань;
- підготовка наукових статей та доповідей на наукові конференції;
- участь у роботі наукових гуртків, проблемних груп.

Формування вмінь та навичок дослідницької діяльності сприятиме задоволенню потреб студентів-біологів у якісній фаховій освіті, розширенню їх компетентності, створенню умов для здійснення інноваційних досліджень, піднесе рівень їх конкурентоспроможності на ринку праці

ЛІТЕРАТУРА

1. Амелина Н. С. Учебно-исследовательская деятельность студентов педвуза (в процессе изучения дисциплин педагогического цикла): автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Н. С. Амелина. – К., 1982. – 22 с.
2. Бугрій О. Формування інтелектуальних умінь школярів / О. Бугрій // Рідна школа. – 2001. – № 9. – С. 34–35.
3. Гоичаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Григоренко Л. Самостійна робота як фактор підвищення ефективності майбутніх педагогів до професійної діяльності / Л. Григоренко // Рідна школа. – 2005. – № 8. – С. 22–24.
5. Енциклопедія освіти / гол. ред. / В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтел, 2008. – 1040 с.
6. Заболотний О. В. Формування дослідницьких умінь учнів у процесі вивчення синтаксису української мови / О. В. Заболотний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.narodnaosvita.kiev.ua/.../zabolotnyu.ht
7. Зимняя И. А. Исследовательская работа как специфический вид человеческой деятельности / И. А. Зимняя, Е. А. Шашенкова – Ижевск: ИЦПКПС, 2001. – 98 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
9. Успенский В. В. Школьные исследовательские задачи / В. В. Успенский // Советская педагогика. – 1968. – № 7. – С. 31–39.

УДК 37.034:17:504

О. А. ТУЛЬСЬКА

СУТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО-МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ

Розкрито сутність професійно-моральної культури майбутніх екологів. Подано різні підходи до класифікації цінностей, розуміння поняття відповідальності особистості та відповідальності майбутніх екологів. Для останніх розглядаються складники (екологічна відповідальність, професійна відповідальність), дається тлумачення поняття «професійний обов'язок» і «професійна честь».

Ключові слова: професійно-моральна культура, майбутні екологи, відповідальність, професійний обов'язок, професійна честь.

О. А. ТУЛЬСКАЯ

СУЩНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ЭКОЛОГОВ

Раскрыто сущность профессионально-правственной культуры будущих экологов. Предоставлено различные подходы к классификации ценностей, понимания ответственности личности и ответственности будущих экологов. Для последних рассматриваются составные (экологическая ответственность, профессиональная ответственность), предоставлено толкование понятий «профессиональный долг» и «профессиональная честь».

Ключевые слова: профессионально-моральная культура, будущие экологи, ответственность, профессиональный долг, профессиональная честь.

SUMMARY OF PROFESSIONAL MORAL CULTURE FOR FUTURE ECOLOGISTS

The essence of professional and moral culture of future ecologists has been revealed. Different approaches to the classification of values, understanding the concept of personal responsibility and liability for future ecologists have been suggested. Components for the latter have been analysed, namely environmental liability and professional liability; the interpretation of the concept of «professional duty» and «professional honour» has been provided in the article.

Keywords: professional and moral culture, future ecologists, responsibility, professional responsibility, professional honour.

Однією з актуальних проблем сучасності є взаємодія людини з природою. Світові глобалізаційні процеси, сприяючи прогресу в багатьох сферах суспільного впровадження, спричиняють водночас негативний вплив на навколишнє природне середовище, призводять до виснаження природних ресурсів, деградації природного і рослинного світу, надмірного накопичення промислових відходів, суттєво знижують якість середовища проживання та є причиною зростання рівня захворюваності населення. За таких умов екологічна освіта і виховання справедливо вважаються одними з найпотужніших важелів повороту людства від руйнівного споживацького способу життєдіяльності до конструктивного, бережливо-відновлювального. Сучасна екологічна освіта в Україні передбачає підготовку спеціалістів, зокрема майбутніх екологів, не лише з високим рівнем професійної компетентності, а й високогуманних, моральних людей. Реалії сьогодення потребують глибокого переосмислення поняття професійно-моральної культури еколога.

Кожна професія ставить до людей, які її обрали, відповідні моральні вимоги. Саме тому велика кількість досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців присвячена впрішненню цієї проблеми (І. Бех, Б. Братусь, А. Гусейнов, І. Зязюн, С. Максименко, М. Мамардашвілі, В. Марцинюк, І. Писаренко, В. Плахтій та ін.). Однак питання формування професійно-моральної культури еколога у науковій літературі висвітлено недостатньо.

Метою статті є визначення сутності професійно-моральної культури майбутніх екологів.

Моральні ідеали, принципи і норми виникли з уявлень людей про справедливість, гуманність, добро, суспільне благо. Поведінка людей, що відповідала цим уявленням вважалася моральною, протилежна – аморальною. Іншими словами, морально те, що, на думку людей, відповідає інтересам суспільства й індивідів, що приносить найбільшу користь. Пріродно, що ці представлення мінялися від століття до століття і, крім того, були різними в представників різних соціальних груп. Звідси ж виникає специфічність моралі у представників різних професій. Усе сказане дає підставу говорити, що мораль має історичний, соціально-класовий і професійний характер.

Професійна мораль – це те, що конкретизує загальнолюдські моральні цінності (норми, принципи, поняття) в конкретних професіях [19, с. 243]. Отже, професійна мораль ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях.

Цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, що має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе. Світ цінностей багатий і різноманітний. Складна природа цінностей зумовлює різні підходи до їх класифікації. Так, В. Тугарінов створив двохкомпонентну класифікацію цінностей: 1) цінності життя або загальнолюдські цінності, що впроваджені історичною практикою суспільства (добро, свобода, користь, істина, правда, творчість, краса, віра); 2) цінності культури, які є надбанням суб'єкта (матеріальні, соціальні, духовні) [17, с. 66-68].

М. Рокіч розділив цінності на основі традиційного протиставлення цінностей-цілей та цінностей-засобів. Відповідно, він виділяє два класи цінностей: 1) термінальні цінності – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб прямувати до неї; 2) інструментальні цінності – переконання в тому, що якомусь певному способу дій варто надати перевагу у будь-якій ситуації [11, с. 112]. Таким чином, термінальні цінності (цінності-цілі) виступають рушійною силою поведінки особистості.

А. Леонтьєв виділяє різні цінності та розводить їх у блоки, які є своєрідними полярними ціннісними системами. Так, серед термінальних цінностей він протиставляє: 1. Конкретні

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість). 2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльнісне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, кохання, наявність друзів, розваги, сімейне життя). 3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльнісне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних стосунків (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших). 4. Активні цінності (свобода, активне діяльнісне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (красота природи та мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість) [9, с. 36].

Серед інструментальних цінностей А. Леонтьєв називає такі дихотомії:

1. Етичні цінності (чесність, непримиримість до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля). 2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістські цінності (самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, шпрота поглядів). 3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиримість, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, шпрота поглядів). 4. Інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо-емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність). Вчений зауважує, що цінності є стабільними, не залежать від ситуативних чинників та завдають вектори життєдіяльності суб'єкта [9, с. 37].

В. Момов протиставляє цінності цільові (або уявні, бажанні, можливі) та цінності існуючі (або наявні, актуальні). Під час подальшого аналізу цільових цінностей він класифікує їх: власно цінності-цілі, цінності ідеали, цінності-бажання, нормативні цінності [12, с. 35].

Іншої позиції дотримується А. Маслоу, який зауважує, що цінності становлять не дихотомію, а узгоджену ієрархію, тобто пов'язані між собою та залежать одна від одної. Автор виділяє дві основні групи цінностей: 1) Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, притаманні людям, що самоактивізувалися (істина, добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусиль та ін.); 2) Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення якоїсь фрустрованої потреби (мпр, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека та ін.). На думку А. Маслоу «Д-цінності» є необхідними для виживання людини і виступають підґрунтям для функціонування «Б-цінностей», або «цінностей розвитку» [10, с. 210].

На думку Н. Лапіна, основою типології цінностей може служити їх співвіднесення з відповідними потребами індивідів: вітальними – первинними потребами, що є значимі для збереження й продовження життя (добробут, комфорт, безпека); інтеракціоністськими – потребами в спілкуванні, взаємодії з іншими людьми; соціалізаційними – ще складнішими потребами засвоєння цінностей, норм, зразків поведінки, схвалюваних даним етносом, суспільством, культурою; смисложиттєвими – потребами наповнення своєї діяльності загальним змістом, значимим для свого життя. На цій основі серед соціальних, культурних, політичних, духовних цінностей учений окремо виділяє екологічні цінності [8, с. 3].

М. Боришевський зазначає, що головною силою, яка спонукає людину до дії, мотивує її поведінку, надає осмисленого характеру вчинкам та усій життєдіяльності є духовні цінності [3, с. 61]. У систему духовних цінностей учений включає також екологічні цінності, а саме: екологічну вихованість, усвідомлення неочіненного значення навколишнього природного середовища у житті, бережливе ставлення до природи, розвинену дійову потребу захищати її від нерозумних і небезпечних впливів, естетичне сприймання природних явищ, усвідомлення їх благотворного впливу на почуття, світосприймання [4, с. 23].

Цієї ж думки дотримується Е. Помиткін, який наголошує на важливості розвитку духовних цінностей особистості, серед яких також виділяє екологічні цінності. Автор стверджує, що одним із основних критеріїв духовного розвитку особистості є рівень відповідальності [14, с. 28].

Отже, різні науковці дають свої варіанти цінностей. Однак, як зазначає О. Сухомлинська, у градації цінностей екологічні цінності, цінності природи, навколишнього середовища, в якому ми живемо, займають мало не останнє місце, хоча вони мають доленосне значення для суспільства і всіх його членів [15, с. 106].

Як доводять вчені, категорія цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, її духовних вимірів. Однією з головних цінностей для майбутніх екологів має стати оточуючий природний світ. Ми погоджуємося з Т. Юрковою, яка зазначає, що природа як передоснова всього живого і неживого на Землі, як цінність не має аналогів, оскільки виступає детермінантною всіх інших людських цінностей, їх умовою [18]. Ціннісне ставлення майбутніх екологів до природи має бути більш свідоме, ніж у студентів інших напрямів підготовки, оскільки професійна діяльність еколога спрямована саме на захист довкілля. Як відомо, ціннісне ставлення до природи включає три взаємопов'язані аспекти: гуманістичний, що має в своїй основі розуміння того, що шкода, заподіяна навколишньому середовищу, рівноцінна шкоді, заподіяній майбутнім поколінням людей; моральний, що донускає рівноцінність усього живого; релігійний, що базується в своїх рекомендаціях про бажаний тип відносин людини з природою на принципах тієї чи іншої релігії. Активна моральна позиція щодо навколишнього середовища у майбутніх екологів передбачає переконаність у цінності природи, почуття професійної відповідальності за збереження довкілля, розуміння призначення своєї діяльності, її соціальної місії, осмислення своєї особистісно-професійної ролі у процесі гармонізації відносин людства з навколишнім природним середовищем, адекватній оцінці власних можливостей. Отже, система професійної підготовки майбутніх екологів має забезпечити формування ціннісної свідомості студентів-екологів як потенційних носіїв і провідників екологічно виправданого ставлення до природи.

Варто зазначити важливість думки Г. Кочетова, який ознакою професійно-моральної культури вважає «здатність прогнозування фахівцем наслідків своїх дій і відповідальність за свої дії» [7, с. 86].

Майбутній еколог має усвідомлювати цінності власної професійної діяльності, що ґрунтуються насамперед на наявності почуття професійного обов'язку, відповідальності за природу та існування людства, здатності прогнозувати наслідки своїх дій, повазі до закону.

Ми погоджуємося з думкою Г. Білецької, яка вважає відповідальність однією з унікальних інтелектуально-моральних якостей особистості, без якої не може бути справжнього еколога [2, с. 157].

Сьогодні немає однозначного підходу до розуміння поняття відповідальності особистості. Це можна пояснити, по-перше, тим, що відповідальність входить у понятійний апарат багатьох галузей знань (філософії, соціології, етики, права, психології, педагогіки); по-друге, навіть у рамках однієї науки категорія «відповідальність» застосовується для опису різних сторін діяльності суб'єкта; по-третє, вона є складовою частиною розвитку суспільства та його культури і зазнає певних змін в історичному плані.

Особливо цінний внесок у розуміння відповідальності як моральної категорії зробив В. Сухомлинський. Він сприймав відповідальність у тісному зв'язку з громадянськістю, акцентуючи при цьому увагу на її моральному аспекті, та із совістю, яка, за його висловом, є неспокійним і суворим сторожем розуму. На його думку, відповідальність характеризує здатність особистості самостійно формувати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку, самоконтроль [16].

Ю. Жиденський поняття відповідальності розглядає як загальносоціологічну категорію, що віддзеркалює свідоме ставлення особистості до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм, цінностей [6, с. 32].

К. Муздибаєв вбачає суть відповідальності у звіті особистості перед суспільством і розглядає це поняття як «дотримання особистістю у своїй поведінці загальноприйнятих норм, виконання рольових обов'язків та її готовність дати відповідь за свої дії» [13, с. 151].

Суттєве доповнення у розуміння даного поняття вносить К. Абульханова-Славська, яка розглядає відповідальність як «самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених суб'єктом» [1, с. 251].

Формування відповідальності відбувається одночасно з набуттям особистістю автономності та сприяє забезпеченню свободи прийняття рішень. Свобода і відповідальність – це два нероздільних чинники, що забезпечують сталий, збалансований розвиток особистості в умовах ноосфери. Як вказує Ю. Жиденський, кожен наступний рівень розвитку особистості в системі ступеневої професійної освіти збільшує величину і вибір напрямів свободи, зростає вплив особистості на людей і навколишнє середовище, відповідно до цього має зростати

відповідальність [6, с. 32]. Підготувати відповідальну особистість, на думку ученого, не можна лише передачею їй певних знань і умінь. Формування відповідальності залежить від надання людині свободи прийняття рішень і відповідних дій. Питання величини та спрямування свободи залежать від особистих рис людини і конкретних обставин. При формуванні відповідальності повинно враховуватись два чинники: раціональна і психологічна основа обов'язку, що спонукає волю до відповідної діяльності. Ці два чинники доповнюють один одного і є складовими відповідальності. Умовою відповідальності людини є її самостійність і активність, а готовність відповідати за свої дії ґрунтується на загальнолюдських цінностях [6, с. 35].

Н. Голова характеризує відповідальність як «особистісну якість, суть якої полягає в усвідомленій моральній потребі та практичній готовності до виконання соціальних норм (у тому числі особистісних)» [5, с. 138]. На думку автора, відповідальність «містить у собі розуміння значення своєї діяльності, чітке знання своїх соціальних функцій, правильну оцінку своїх можливостей, активну життєву позицію, ініціативну поведінку і, нарешті, здатність передбачати результати своїх дій» [5, с. 138].

Відповідальність у майбутніх екологів ми розглядаємо як поєднання двох складових: 1) екологічна відповідальність як вияв духовності особистості (усвідомлення світу як цілісної сутності, принципу всезагальної причинно-наслідкової залежності, відчуття спорідненості з природою, потреба у творчому перетворенні світу, його вдосконаленні); 2) професійна відповідальність, основу якої становить чітке розуміння своїх професійних обов'язків, реальної залежності між результатом професійної діяльності та тими наслідками, які він може мати для навколишнього природного середовища і людей.

Професійна відповідальність тісно пов'язана з такими категоріями, як професійний обов'язок, професійна честь, професійна гордість та професійна етика.

Професійний обов'язок відображає ставлення до своєї праці. Почуття професійного обов'язку ґрунтується на переконанні в життєвій необхідності узгодження особистих бажань із суспільним обов'язком. З цього погляду професійний обов'язок майбутніх екологів можна розглядати як прагнення повною мірою оволодіти знаннями, вміннями та навичками з обраної спеціальності, дотримуватись професійної дисципліни, берегти професійні традиції. Інакше кажучи, наявність почуття професійного обов'язку є запорукою і неодмінною умовою високого рівня професійної культури майбутніх екологів.

Професійна честь є моральною категорією, яка відображає гідність і авторитет людини, що займається певною діяльністю, і пов'язані з цією діяльністю моральні заслуги. Професійна честь вимагає від майбутнього еколога підтримувати репутацію своєї професії, захищати інтереси колективу, до якого він належить. Під час навчання у ВНЗ майбутні екологи повинні навчитися по-справжньому цінувати обрану професію, усвідомити її суспільне значення, а також прагнути досягти значних успіхів в оволодінні своєю спеціальністю.

Професійна гордість пов'язана з переживанням особистістю своїх успіхів. Завданням ВНЗ є виховання у студентів почуття професійної гордості шляхом підтримання традицій, ознайомлення молодих людей з найвищими здобутками видатних осіб, що працювали чи працюють у певній сфері суспільної діяльності. Професійна гордість активізує майбутніх екологів, спрямовує їх на належне вивчення предметів, є потужним стимулом в опануванні професії.

Під професійною етикою розуміють сукупність моральних принципів, норм, що пов'язані з поведінкою особистості у сфері її професійної діяльності. Професійна етика ґрунтується на усвідомленні професійного обов'язку та дотриманні етичних норм, пов'язаних з його виконанням. Важливо, щоб майбутні екологи знали моральні вимоги щодо здійснення професійної діяльності, яку вони опановують, і якості, які повинні виховувати в собі, щоб відповідати цим вимогам. Майбутні екологи мають усвідомлювати, що вони самі відповідають за свої вчинки, що кожен їх крок буде морально оцінено. Професійна етика еколога передбачає беззастережне дотримання імперативів обов'язку, сумлінності, відповідальності, дотримання екологічного законодавства.

Отже, до ознак сформованості професійно-моральної культури майбутніх екологів як важливої складової їх професійної культури відносимо сформованість морально-ціннісних орієнтацій і переконань, що ґрунтуються на ціннісному ставленні майбутніх екологів до природи, почутті професійного обов'язку, професійної відповідальності, професійної честі, гідності, ділової репутації і престижу професії. Здійснене дослідження не вичернує всіх аспектів, зокрема,

подальшого наукового впрішення потребує проблема вивчення внеску окремих науковців України щодо визначення сутності професійно-моральної культури майбутніх екологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Білецька Г. А. Підготовка високо-кваліфікованого фахівця-еколога як один із шляхів впрішення екологічних проблем / Г. А. Білецька // Шляхи впрішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика: Зб. праць за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. (30–31 жовтня, м. Хмельницький). – Хмельницький, 2003. – С. 156–158.
3. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: (Монографія) / М. Й. Боришевський. – К.: Академвндав, 2010. – 416 с.
4. Боришевський М. Й. Духовність в особистісних вимірах / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. X. Ч. 4. – К., 2008. – С. 61–69.
5. Голова Н. І. Характеристика відповідальності як якості особистості старшокласника / Н. І. Голова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. Вип. 22 / під ред. М. І. Сметанського та ін. – Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. – С. 133–138.
6. Жиденський Ю. Розвиток відповідальності особистості у ступеневій освіті / Ю. Жиденський // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Вип. 18. – 2004. – С. 30–36.
7. Кочетов А. И. Организация самовоспитания школьников / А. И. Кочетов. – Минск: Нар. асвета, 1990. – 175 с.
8. Лапин Н. И. Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 3–8.
9. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник Московского ун-та. Сер. 14: Психология. – 1996. – № 4. – С. 35–44.
10. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
11. Методика «Ценностные ориентации» М. Рокича // Психологические тесты / под ред. А. А. Карелина. – М.: Владос, 2000. – Т. 2. – 312 с.
12. Момов, В. Человек, мораль, воспитание (теоретико-методологические проблемы) / В. Момов. – М.: Прогресс, 1975. – 163 с.
13. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 239 с.
14. Помиткін Е. Психологія забезпечення духовного розвитку дитини / Е. Помиткін. К.: Шкільний світ, 2008. – 128 с.
15. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 105–111.
16. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К., 1987. – Т. 3. – 582 с.
17. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
18. Юркова Т. Ф. Екологічні цінності розвитку особистості / Т. Ф. Юркова // Гуманізм та освіта – 2006: Матер. VIII наук.-практ. конф. ВНТУ. [Електронний ресурс. – Режим доступу]: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006>
19. Цимбалюк І. Психологія торгівлі: Навч. посібник / І. Цимбалюк. – К.: Професіонал, 2006. – 368 с.